

УДК 316.74:339.9:477

ДОБРОДУМ Ольга – доктор філософських наук, професор кафедри журналістики та мовної комунікації, Національний університет біоресурсів та природокористування України, 15, вул. Героїв Оборони, м. Київ, Україна, індекс 03041 (dobrodum.olga@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7651-4946>

МАРТИНЮК Едуард – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури, Національний університет «Одеська політехніка», 1, пр. Шевченка, м. Одеса, Україна, індекс 65044 (eduardmartinuk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5904-2721>

НИКИТЧЕНКО Олена – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури, Національний університет «Одеська політехніка», 1, пр. Шевченка, м. Одеса, Україна, індекс 65044 (olena.ed.nykytchenko@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9403-9795>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.10>

Бібліографічний опис статті: Добродум, О., Мартинюк Е., Никитченко, О., (2022) Свобода совісті в Україні під час пандемії COVID-19. *Людиознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, № 44, 146–160, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.10>

СВОБОДА СОВІСТІ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ COVID-19

Анотація. *Мета статті* – дослідити пандемічні аспекти свободи совісті в Україні. **Методологічними засадами дослідження стали методи** світоглядного плюралізму та мультикультуралізму, неупередженості і гуманізму, компаративності та незаангажованості, ідеологічного і релігійного різноманіття, толерантності та позаконфесійності, світськості і міжконфесійного діалогу, проблематизації та концептуалізації релігійно-філософського матеріалу, наукової евристики і віртуальних польових досліджень, контекстуальний та інтерпретаційний,

інформаційний і технофутурологічний підходи тощо. **Наукова новизна** – Міжнародне право надає урядам можливість обмежувати діяльність релігійних організацій заради охорони здоров'я; більшість релігійних організацій з розумінням поставились до необхідності дотримуватися карантинних вимог; в Україні поки що досягнуто балансу між державними обмеженнями діяльності релігійних організацій та їх дотриманням останніми. **Висновки.** В дослідженні проблем свободи релігії на початку пандемії COVID-19 ми підкреслили її виключність в констеляції практично усіх інших прав та свобод людини та водночас необхідність дотримання усіх цих прав та свобод для її втілення. Держава сприяла переведенню релігійних зборів у цифровому форматі та забезпечувала охорону релігійних громад від порушників карантинного режиму. Висвітлення загального впливу пандемії на стан релігії у світі є значною мірою амбівалентним. Враховуючи даний контекст, доцільно було б концентрувати дослідницькі зусилля на впровадженні або сприянні церковній медіапедагогіці та медіацерковності, богослужбовій медіаосвіті та церковним медіапродуктам, церковній SMART-освіті та е-релігієзнавству – вони все більш актуалізуються в часи пандемії, коли свобода совісті реалізується значним чином дистанційно і віддалено, онлайнowo та дигітально.

Ключові слова: свобода совісті, пандемія COVID-19, державно-конфесійні відносини, ставлення релігій до вакцинації.

DOBRODUM Olga – Doctor of Philosophy, Professor at the Department of Journalism and Language Communication, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, 15, st. Heroes of Defense, Kyiv, Ukraine, postal code 03041 (dobrodum.olga@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7651-4946>

MARTINUK Eduard – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Cultural Studies, Art History and Philosophy of Culture, Odesa Polytechnic National University, 1, Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine, postal code 65044 (eduardmartinuk@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5904-2721>

NYKYTCHENKO Olena – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Cultural Studies, Art History and Philosophy of Culture, Odesa Polytechnic National University, 1,

Shevchenko Ave., Odesa, Ukraine, postal code 65044 (olena.ed.nykytchenko@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9403-9795>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.10>

To cite this article: Dobrodum, O., Martinuk, E., Nykytchenko, O., (2022) Svoboda sovisti v Ukraini pid chas pandemii COVID-19 [Freedom of conscience in Ukraine during the COVID-19 pandemic]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, № 44, 146–160, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.10>*

FREEDOM OF CONSCIENCE IN UKRAINE DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Summary. *The purpose of the article is to explore the pandemic aspects of freedom of conscience in Ukraine. The methodological foundations of the study were methods of ideological pluralism and multiculturalism, impartiality and humanism, comparativeness and impartiality, ideological and religious diversity, tolerance and non-confessional, secular and interfaith dialogue, problematization and conceptualization of religious and philosophical materialist, philosophical and philosophical material, information and technofuturological approaches, etc. Scientific novelty – International law allows governments to restrict the activities of religious organizations for health reasons; most religious organizations were sympathetic to the need to comply with quarantine requirements; Ukraine has so far achieved a balance between state restrictions on the activities of religious organizations and their observance by the latter. Conclusions. In the study of religious freedom at the beginning of the COVID-19 pandemic, we emphasized its exclusivity in the constellation of virtually all other human rights and freedoms, and at the same time the need to respect all these rights and freedoms for its implementation. The state facilitated the translation of religious meetings into digital format and provided protection for religious communities from violators of the quarantine regime. Coverage of the general impact of the pandemic on the state of religion in the world is largely ambivalent. Given this context,*

it would be appropriate to focus research efforts on implementing or promoting church media pedagogy and media ecclesiasticism, liturgical media education and church media products, church SMART education and e-religious studies— they are becoming more and more relevant in times of pandemic, when freedom of conscience is realized largely remotely and informationally, online and digitally.

Key words: *freedom of conscience, COVID-19 pandemic, state-confessional relations, attitude of religions to vaccination.*

Постановка проблеми. У ці тривожні дні, коли відбувається війна між Росією та Україною, усі наші думки, надії та наукові інтереси пов'язані з цим трагічним явищем, однак ковід продовжує крокувати планетою, приносячи нові та нові жертви. Збереження та дотримання свободи совісті при пандемії має перманентне значення, і вже з початку 2022 року над Україною розповсюдилася третя хвиля захворюваності у вигляді штаму Омікрон, яка на початок війни сягнула свого плато – 20–25 тисяч випадків щоденних заражень. Поки Україна переймається війною, що на неї обрушилася, це головна тема наукових зацікавлень, проте по завершенню війни пандемічна тематика неминуче знов актуалізується.

Мета статті – дослідити свободи совісті в Україні під час пандемії COVID-19.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти даної проблематики розглядали в своїх наукових працях такі дослідники, як: Д. Грабенштейн, Дж. Беллуз, Ф. Закарія, М. Мовсесян, К. Годзи, М. Моренштейн, С. Милан, К. Хардман, Р. Берджесс та ін.

Основний матеріал. Дослідивши реальний стан дотримання органами правопорядку прав і свобод громадян при здійсненні контролю за виконанням карантинних обмежувальних заходів, Центр громадських свобод констатував, що розгортання обмежень прав людини в Україні супроводжувалось своєрідними «адміністративним шоком», як і в інших країнах світу. «Як і в багатьох інших молодих демократіях (в так званих транзитних режимах) в Україні не всі обмежувальні заходи були сприйняті суспільством позитивно, це пояснюється як традиційними для цієї групи країн невисокою довірою до владних рішень

та браком незалежних механізмів контролю за їх виконанням, так і кількома більш специфічними факторами: 1) відсутність розуміння загрози, що її становить коронавірус та 2) суперечливість введених обмежень с точки зору конституційних можливостей виконавчої влади щодо звуження права людини».

В п'ятому розділі наведеного документу, де розглядаються карантинні обмеження та свобода вираження релігійних поглядів, Центр громадських свобод зауважує, що «Українські обмеження все ж потенційно порушують гарантію статті 35 Конституції та статті 9 Європейської конвенції за формою, адже вони були введені Постановою Уряду, а не законом, як того вимагають згадані статті (Відповідь на, 2020). В цьому розділі йшлося також і про позитивні зобов'язання України щодо активних дій в сфері захисту здоров'я про забезпечення права на життя: «Однак неефективність правоохоронних органів у попередженні відвідування релігійних установ віруючими навряд чи буде достатньо для визначення держави України порушницею позитивного зобов'язання» (Відповідь на, 2020). І хоча поодинокі повідомлення свідчать про те, що участь у релігійних заходах призвела до збільшення кількості захворювань у деяких регіонах, автор міг констатувати, що на той час «широкомасштабного погіршення епідеміологічної ситуації в розрізі країни не відбулося» (Відповідь на, 2020).

Аналізуючи теоретичні положення та правові встановлення і здійснення гарантій та обмежень громадянських і політичних прав людини в умовах запобігання поширення COVID-19 в Україні, харківський дослідник О. І. Зозуля звертає увагу й на конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання, зокрема на свободу безперешкодно відправлять одноосібно чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Він також звертає увагу на неконституційність встановлених на рівні рішення уряду заборони проведення масових релігійних заходів. З його точки зору, позиція уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, з одного боку, визнає припустимість обмеження права на свободу совісті тільки Законом, а з іншого боку, не вважає його порушенням обмеження доступу громадян до релігійних споруд та інших обмеження за «погодженням» МВС України та ВРЦіРО, не сприяє дотриманню даного конституційного права (Зозуля, 2020).

О. І. Зозуля вважає суперечливою практикою встановлення органами місцевого самоврядування додаткових профілактичних та протиепідеміологічних заборон, які обмежують право на свободу віросповідання і наводить приклади заборони місцевими органами влади відвідувати території храмів та культових споруд, участь у релігійних масових заходах бо взагалі, повноваження муніципальної влади щодо заборони відвідування певних територій не передбаченні ст. 30 Закону України від 24.02 194 № 4004-XII, що дещо декларативно, але надає їй можливість запроваджувати особливі умови і режими праці та пересування, спрямовані на запобігання особливо небезпечних інфекційних хвороб» (Зозуля, 2020).

Можна згадати, як під час селекторної наради Міністр охорони здоров'я М. Степанов поінформував, що головною причиною зростання кількості хворих на Заході України, особливо в селах, як свідчать епідеміологічні розслідування, є богослужіння, громадський транспорт, а також переміщення людей у зв'язку з відпочинком (Адаптивний карантин, 2020). ВРЦіРО визначила за необхідне відреагувати та публічно спростувати частину цієї інформації: «від початку карантину в Україні Церкви і релігійні організації в цілому вживають необхідних заходів щодо безпечного проведення богослужінь, інших релігійних заходів та своєї соціальної діяльності. Багато релігійних громад організували онлайн-трансляції своїх богослужінь, а допуск віруючих у храми і молитовні будинки відбувається за умови наявності захисної маски, з дотриманням рекомендованої урядом дистанції та використанням антисептичних засобів» (Заява Всеукраїнської, 2020).

Також ВРЦіРО закликала керівництво МОЗ України припинити практику узагальнених звинувачень на адресу всієї релігійної спільноти, натомість зосередивши увагу на впровадженні більш ефективних заходів, аби зменшити ризики інфікування наших співгромадян у місцях найбільш активних соціальних контактів: у громадському транспорті, закладах торгівлі, банківських і державних установах, у розважальних закладах і інших місцях скупчення людей» (Заява Всеукраїнської, 2020).

Інформаційний простір України збурила новина про те, що Комітет з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів розробляє законопроект про діяльність деструктивних

релігійних організацій (Депутати вирішили, 2020). Це викликало занепокоєння у більш-менш обізнаної з подібним питанням громадськості. Найбільш компетентне реагування постало з боку українських релігієзнавців, які послідовно виступають проти «мови ворожнечі» взагалі та в релігійних справах зокрема, тому вони застерігають, що «законопроект про «тоталітарні секти» небезпечний тим, що провокує недовіру та ненависть за релігійною конфесійною ознакою в поліконфесійній спільноті, ініціюючи тим самим пошук відьом та ворогів там, де слід підтримувати взаємоповагу взаєморозуміння. Це загрожує порушенням відносно спокійної релігійної ситуації в Україні. Подібні законодавчі дії, замість утвердження ідей міжконфесійної солідарності, діалогу між релігіями здатні увєргнути Україну в пучину хаосу» (Закон про секти, 2020).

На зустрічі ВРЦіРО з Головою Верховної Ради України релігійні діячі запропонували налагодити постійний діалог Верховної Ради з релігійною спільнотою як складовою частиною громадянського суспільства, висловили прагнення брати участь у громадському обговоренні законопроектів, пов'язаних із діяльністю релігійних організацій, в першу чергу закону «Про медіа», який, на їхню думку, несе у собі ризики для конституційного права на свободу вираження поглядів та Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок (Стамбульська конвенція, в її теперішньому вигляді, не задовольняє українські релігійні організації), оговорювались і інші актуальні питання державно-конфесійних відносин, які потребують вирішення в діалозі між парламентом і релігійною спільнотою (Рада Церков обговорила, 2020).

Можна пригадати, як на робочій зустрічі Прем'єр-міністра та інших членів Уряду з ВРЦіРО «Глава Уряду зауважив, що у теперішній час просвітницькі заходи зможуть допомогти сповільнити поширення COVID-19 і уникнути ризику перевантаження системи охорони здоров'я хворими, щоб кожен міг отримати необхідну медичну допомогу. В цій сфері Уряд розраховує на допомогу церков і релігійних організацій (Рада Церков співпрацюватиме, 2020).

Як ми пам'ятаємо, постановою Уряду посилено обмеження релігійних заходів в залежності від рівня епідеміологічної безпеки у регіоні: в регіонах з зеленим рівнем на релігійних

масових заходах (як і на культурних, спортивних, соціальних, рекламних та інших) кількість присутніх обмежена до 50 осіб, із жовтим – 30; помаранчевим – не більше 20 осіб. Організатори повинні забезпечити дотримання між учасниками фізичної дистанції не менш ніж 1,5 метра, усі мають носити захисні маски незалежно від того, чи захід проводиться у приміщенні, або на відкритому повітрі, чи учасник у заході стоять, або сидять, як і раніше не можна перебувати на вулиці без документів, що посвідчують особу, самовільно залишати місце самоізоляції, обсервації (Уряд посилив, 2020).

На початку статті вже йшлося, що не дивлячись на всю необхідність превентивних щодо подальшого поширення хвороби дій уряду, його рішення не мають відповідної легітимації, бо не є законом, лише через який можна обмежувати діяльність релігійних організацій, свобода яких декларується, та юридично обслуговується Конституцією. Нагальною процедурою можна вважати дерогацію, яка відповідає сутності і необхідності найважливіших заходів з боку усіх гілок влади заради подолання пандемія. Ображає віруючих і сам перелік масових заходів, що урівнює релігійну діяльність з усіма іншими масовими зборами (Restrictions on, 2020).

Зазначимо зустріч експертів в рамках німецько-українського діалогу по темі «Церкви та релігійні організації в умовах пандемії COVID-19». Під час заходу розглядалися і особливості співпраці конфесій із державою в цей період, наслідки пандемії для релігійного життя віруючого та проблематика неправдивих (фейкових) новин в умовах поширення хвороби. Учасники поділилися досвідом нових методів та технологій організації богослужінь і відправлення релігійних обрядів, приділили увагу спроможності церков, релігійних організацій адекватно реагувати на сучасні виклики (Експерти і, 2020).

Наказом президента було введено в дію рішення Ради національного безпеки України, де, зокрема, наголошується, що держава буде рішуче протидіяти спробам розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, приниження національної честі та гідності, образи почуттів громадян через їхні релігійні переконання, а також обмеженням прав або встановленню привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних

та інших переконань, статі, стану здоров'я, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (Указ Президента, 2020).

Резонансною була зустріч представників комісії УГКЦ у справах душпастирства охорони здоров'я зі заступницею міністра охорони здоров'я України. Вони представили своє бачення певних моментів співпраці, зокрема у час пандемії, обговорили питання створення проморолику про заходи для захисту від зараження, правила безпечного поведіння в церкві, які б нагадували про безпеку під час карантину. Заступниця міністра висловила прохання про молитву до глави УГКЦ за медиків; за її словами, «медичним працівникам важливо відчутти підтримку і вдячність за працю, бо під час пандемії чисельно зростає кількість захворювань, відтак на їх долю випадають вкрай важкі випробування» (Представники Комісії, 2020).

Ймовірно, найбільшого міжнародного розголосу в сфері відносин між українською державою та релігійними організаціями набула спроба тисяч хасидів з багатьох країн світу потрапити до Умані на період святкування Рош га Шана, щоб вшанувати пам'ять рабина Нахмана. Держкомісія техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій дозволила виїзд до Умані 5–10 тисячам паломників, відповідно розробивши план необхідних протиепідемічних заходів для міста Умань загалом та доступу до могили цадика зокрема, але згодом в Україні взагалі заборонили іноземцям тимчасовий перетин кордону. В деяких пунктах державного кордону десятки паломників опинилися без можливості задоволення елементарних потреб, внаслідок чого біля 2 тисяч застрягли напередодні іудейського Нового року на білоруському кордоні. Використавши лазівки в законодавстві, до Умані потрапило декілька тисяч хасидів, які змогли виконати свої релігійні обов'язки, але не усім це вдалося, адже було вчасно викрито незаконний перетин кордону з Угорщиною іноземцями, які в обхід чинних пунктів пропуску наважились потрапити на територію України для святкування Рош га Шана. Винним на 5 років заборонили виїзд до України (Суд покарав, 2020).

Як повідомляє Європейський центр закону та правосуддя, за результатами дослідження понад 40 європейських країн можна

створити їх класифікацію за трьома критеріями щодо вільного доступу на молитовні зібрання. В цій класифікації держави розподілені таким чином: 1) часткова ізоляція (локдаун чи без локдауну), дозволено релігійне служіння: Хорватія, деякі регіони Іспанії та Швейцарії, Данія, Фінляндія, Болгарія, Греція, Угорщина, Естонія, Ісландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Чорногорія, Норвегія, Нідерланди, Польща, Португалія, Чехія, Румунія, Словаччина та Швеція; 2) локдаун, дозволені та врегульовані релігійні служіння: Австрія, Німеччина, Словенія, деякі регіони Іспанії та Швейцарії та Україна; 3) локдаун, недозволено публічне богослужіння: Франція, Бельгія, Великобританія та Ірландія. Більшість штатів США потрапляють у перші дві категорії (Рада Церков співпрацюватиме, 2020).

Саме як реакція на пом'якшення або ж посилення блокування державами світу діяльності релігійних громад в останні місяці розпоширення ковіду, з'явився новий феномен у справі виникнення релігійних громад, коли на статут релігійних об'єднань почали претендувати організації, що створені раніше для задоволення інших потреб громадян, наприклад, ресторани в Ізраїлі, паби в Англії, фітнес-центр у Польщі тощо (Спортзал стал, 2020). Це явище вже зафіксовано і в Україні: в Тернополі хостел «перетворили» на монастир, аби працювати на вихідних (У Тернополі, 2020), а засновник компанії «Veliki» заявив: «Ми подаємо на реєстрацію статут Всеукраїнської Релігійної Організації «Велосипедна Церква України», богослужіння проводимуться на базі магазинів «Veliki». Віртуальні богослужіння тут: shop.veliki.ua. Наша місія нести світле, велосипедне майбутнє в голови та серця людей, просвітлювати їх та наставляти на велосипедний шлях. У зв'язку з цим, пропонуємо доєднатись до нас у ці складні часи для держави, для її громадян. Помолитися за здоров'я керівництва держави, міст, селищ, установ, наших рідних та близьких. P.S. Шукаємо у містах та селищах наших представників— велоєпископів, єпископів, прихожан» (У Києві, 2020). А в Аргентині одна з євангелічних церков відчинилась під виглядом питного закладу на ознаку спротиву проти обмежень на релігійні зібрання, не дивлячись на поступове зростання дозволу на проведення інших загальних зборів (Священник відкрив, 2020).

Як держави зреагували на цей новий юридичний феномен, ми могли дізнатися пізніше, адже ця реакція залежала від подальшого стану боротьби з пандемією та масштабами блокування діяльності релігійних об'єднань у публічному просторі (Mulan & Hardman, 2021). Різдвяні, Новорічні свята та інші релігійні святкові події були в змозі знов продемонструвати ставлення до карантинних приписів ієрархії та вірян усіх релігійних організацій (Grabenstein, 2013).

Висновки. Міжнародне право надає урядам можливість обмежувати діяльність релігійних організацій заради охорони здоров'я; більшість релігійних організацій з розумінням поставились до необхідності дотримуватися карантинних вимог; в Україні поки що досягнуто балансу між державними обмеженнями діяльності релігійних організацій та їх дотриманням останніми.

В дослідженні проблем свободи релігії на початку пандемії COVID-19 ми підкреслили її виключність в констеляції усіх інших прав та свобод людини та водночас необхідність дотримання усіх цих прав та свобод для її втілення. До віруючих звертався головний лікар з поясненнями наслідків порушення карантину священиками та мирянами, президент України, прем'єр-міністр та багато інших урядовців та експертів; ЗМІ також закликали віруючих утримуватись від святкових зібрань. Держава сприяла переведенню релігійних зборів у цифровому форматі та забезпечувала охорону релігійних громад від порушників карантинного режиму.

За рамками нашого огляду стану релігійної свободи в Україні в часи пандемії залишилися прогнози подальшого розвитку подій у цій царині суспільного відтворення – це завдання ми залишаємо для наших майбутніх досліджень. Значно розлогішого аналізу потребує і палітра зусиль багатьох релігійних лідерів та рядових віруючих в справі пристосування відправлення звичних ритуалів до карантинних приписів.

Висвітлення загального впливу пандемії на стан релігії у світі є значною мірою амбівалентним (Movsesian, 2021). Враховуючи даний контекст, доцільно було б концентрувати дослідницькі зусилля на впровадженні або сприянні церковній медіапедагогіці та медіацерковності, богослужбовій медіаосвіті та церковним медіапродуктам, церковній SMART-освіті та е-релігієзнавству – вони все більш актуалізуються в часи пандемії, коли свобода

совісті реалізується значним чином дистанційно і віддалено, онлайнно та дигітально. Потребує подальшого дослідження продовження віртуалізації релігійного життя та взагалі ролі релігійних організацій в подоланні політичних та економічних, психологічних тощо негараздів, значною мірою посилених пандемією, особливо пов'язаних з сенсом функціонування соціуму в умовах фейковості та постправди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Grabenstein John D. What the World's religions teach, applied to vaccines and immune globulins\Vaccine.– Volume 31, Issue 16, 12 April 2013. Pp. 2011–2023. URL: <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2013.02.026>
2. Movsesian M. Law, Religion, and the COVID Crisis (September 28, 2021). Journal of Law and Religion, Forthcoming, St. John's Legal Studies Research Paper No. 21-0021, URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3936855>
3. Mylan S., Hardman C. COVID-19, cults, and the anti-vax movement (2021). Lancet. 27 March-2 April; 397(10280): 1181.Published online 2021 Mar 25. URL: doi: 10.1016/S0140-6736(21)00443-8
4. Restrictions on religious freedom in Europe in the name of the Fight Against Covid-19.URL: <https://eclj.org/religious-freedom/coe/limitations-portees-a-la-liberte-de-culte-en-europe-au-nom-de-la-lutte-contre-la-covid-19>
5. Адаптивний карантин може стати більш дієвим для контролю поширення коронавірусної інфекції – нарада під головуванням Президента. URL: <https://www.president.gov.ua/news/adaptivnij-karantin-mozhe-stati-bilsh-diyevim-dlya-kontrolyu-62497>
6. Відповідь на виклики COVID-19 та права людини: огляд ситуації в Україні / Вступ. URL: <https://ccl.org.ua/reports/vidpovid-na-vyklyky-covid>
7. Депутати вирішили взятися за боротьбу з сектами. URL: <https://hromadske.ua/posts/deputati-virishili-vzyatisya-za-borotbu-z-sektami>
8. Експерти і релігійні діячі України та Німеччини обмінялися досвідом протидії COVID-19. URL: <https://www.irs.in.ua/ua/kas-event-in-kyiv>
9. Закон про секти. Українська Асоціація Релігієзнавців реагує на проєкт закону. URL: https://risu.ua/zakon-pro-sekti-ukrayinska-asociaciya-religiyeznaciv-reaguye-na-proyekt-zakonu_n110348
10. Заява Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у зв'язку зі звинуваченнями МОЗ у поширенні COVID-19 у західних областях України. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-covid-19-and-governmental-delations>
11. Зозуля О.І. Громадянські та політичні права людини в умовах запобігання поширенню COVID-19 в Україні. URL:
12. Представники Комісії УГКЦ у справах душпастирства охорони здоров'я зустрілися зі заступницею міністра охорони здоров'я України.

URL: http://news.ugcc.ua/news/predstavniki_komisii_ugkts_u_spravah_dushpastirstva_ohoroni_zdorovya_zustrilisy_zi_zastupnitseyu_ministra_ohoroni_zdorovya_ukraini_91051.html

13. Рада Церков обговорила з головою ВР Разумковим питання, які хвилюють віруючих. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meeting-with-speaker-of-ukrainian-parliament-razumkov>

14. Рада Церков співпрацюватиме з Урядом у просвітництві щодо COVID-19. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-government-meeting-on-covid-19>

15. Священник відкрив у церкві "фальшивий" бар на знак протесту. URL: <https://www.unian.ua/world/svyashchennik-vidkriv-u-cerkvi-bar-na-znak-protestu-novini-svitu-11035718>

16. Спортзал став церквою, а священник превратил церковь в бар // *Ітоги недели* : 4–10 ноября 2020. № 44(794). Стр. 11.

17. Суд покарав хасидів-нелегалів, які їхали в Умань, посібникам загрожує в'язниця. URL: https://risu.ua/sud-pokaray-hasidiv-neegaliv-yakiyihali-v-uman-posibnikam-zagrozhuje-vyaznitsya_n112139

18. У Києві подали на реєстрацію статут "Велосипедної Церкви України". URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/47812-u-kiyevi-podali-na-reyestraciyu-statut-velosipednoyi-cerkvi-ukrayini.html

19. У Тернополі hostel “перетворили” на монастир, аби працювати на вихідних. URL: <https://realno.te.ua/novynu/y-ternopoli-hostel-peretvorili-na-mo/>

20. Указ Президента України « Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України»». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

21. Уряд посилив обмеження, у т.ч. релігійних заходів через спадах COVID-19. URL: <https://news.church.ua/2020/10/16/uryad-posiliv-obmezheniya-u-t-ch-religijnix-zaxodiv-cherez-spalax-covid-19/>

REFERENCES

1. Grabenstein, John D. (2013). What the World religions teach, applied to vaccines and immune globulins\Vaccine. Volume 31, Issue 16, 12 April 2013. Pp. 2011–2023. URL: <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2013.02.026> [in English].

2. Movsesian, M. (2021). Law, Religion, and the COVID Crisis (September 28, 2021). *Journal of Law and Religion*, Forthcoming, St. Johns Legal Studies Research Paper No. 21-0021, URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3936855> [in English].

3. Mylan, S., Hardman, C. (2021). COVID-19, cults, and the anti-vax movement (2021). *Lancet*. 27 March-2 April; 397(10280): 1181. Published online 2021 Mar 25. URL: doi: 10.1016/S0140-6736(21)00443-8 [in English].

4. Restrictions on religious freedom in Europe in the name of the Fight Against Covid-19. (2020). URL: <https://eclj.org/religious-freedom/coe/limitations-portees-a-la-liberte-de-culte-en-europe-au-nom-de-la-lutte-contre-la-covid-19> [in English].

5. Adaptivnyi karantyn mozhe staty bilsh diievym dlia kontroliu poshyrennia koronavirusnoi infektsii – narada pid holovuvanniam Prezydenta. (2020). [Adaptive quarantine can be more effective in controlling the spread of coronavirus infection – a meeting chaired by the President]. URL: <https://www.president.gov.ua/news/adaptivnij-karantin-mozhe-stati-bilsh-diyevim-dlya-kontrolyu-62497> [in Ukrainian].

6. Vidpovid na vyklyky COVID-19 ta prava liudyny: ohliad sytuatsii v Ukraini/Vstup. (2020). [Responding to the challenges of COVID-19 and human rights: a review of the situation in Ukraine / Introduction]. URL: <https://ccl.org.ua/reports/vidpovid-na-vyklyky-covid> [in Ukrainian].

7. Deputyaty vyrishyly vziatysia za borotbu z sektamy. (2020). [Deputies decided to take up the fight against sects]. URL: <https://hromadske.ua/posts/deputati-virishili-vzyatysia-za-borotbu-z-sektami> [in Ukrainian].

8. Eksperty i relihiini diiachi Ukrainy ta Nimechchyny obminialysia dosvidom protydii COVID-19. (2020). [Experts and religious figures from Ukraine and Germany exchanged experiences in countering COVID-19]. URL: <https://www.irs.in.ua/ua/kas-event-in-kyiv> [in Ukrainian].

9. Zakon pro sekty. Ukrainska Asotsiatsiia Relihiieznavsiv reahuie na proiekt zakonu. (2020). [Law about sects. The Ukrainian Association of Religious Studies is responding to the bill]. URL: https://risu.ua/zakon-pro-sekti-ukrayinska-asociaciya-relihiieznavsiv-reaguye-na-proiekt-zakonu_n110348 [in Ukrainian].

10. Zaiava Vseukrainskoi Rady Tserkov i relihiinykh orhanizatsii u zviazku zi zvyuvachenniamy MOZ u poshyrenni COVID-19 u zakhidnykh oblastakh Ukrainy. (2020). [Statement of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations in connection with the accusations of the Ministry of Health of spreading COVID-19 in the Western regions of Ukraine]. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-covid-19-and-governmental-delations> [in Ukrainian].

11. Zozulia, O.I. Hromadianski ta politychni prava liudyny v umovakh zapobihannia poshyrenniu COVID-19 v Ukraini. (2020). [Civil and political human rights in the context of preventing the spread of COVID-19 in Ukraine]. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9129> [in Ukrainian].

12. Predstavnyky Komisii UHKTs u spravakh dushpastyrstva okhorony zdorovia zustrilysia zi zastupnytseiu ministra okhorony zdorovia Ukrainy. (2020). [Representatives of the UGCC Commission on Health Pastoral Care met with the Deputy Minister of Health of Ukraine]. URL: <http://news.ugcc.ua/news/predstavniki-komisii-ugkts-u-spravah-dushpastirstva-ohoroni-zdorovya-zustrilysia-zi-zastupnitseiu-ministra-ohoroni-zdorovya-ukraini-91051.html> [in Ukrainian].

13. Rada Tserkov obhovoryla z holovoiu VR Razumkovym pytannia, yaki khvyliuut viruiuchykh. (2020). [The Council of Churches discussed with the chairman of the Verkhovna Rada Razumkov issues of concern to believers]. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meeting-with-speaker-of-ukrainian-parliament-razumkov> [in Ukrainian].

14. Rada Tserkov spivpratsiuvatyme z Uriadom u prosvitnytstvi shchodo COVID-19. (2020). [The Council of Churches will cooperate with the Government in educating on COVID-19]. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-government-meeting-on-covid-19> [in Ukrainian].

15. Sviashchennyk vidkryv u tserkvi "falshyvyi" bar na znak protestu. (2020). [A priest opened a "fake" bar in the church in protest]. URL: <https://www.unian.ua/world/svyashchennik-vidkriv-u-cerkvi-bar-na-znak-protestu-novini-svitu-11035718> [in Ukrainian].

16. Sportzal stal tserkoviu, a sviashchennyk prevratyl tserkov v bar (2020). [The gym became a church, and the priest turned the church into a bar] // Ytohy nedely.: 4-10 noiabria 2020. № 44(794). Str. 11 [in Russian].

17. Sud pokarav khasydiv-nelehaliv, yaki yikhaly v Uman, posibnykam zahrozhue viaznytsia. (2020). [The court punished Hasidic illegal immigrants traveling to Uman, and the textbooks are threatened with imprisonment]. URL: https://risu.ua/sud-pokarav-hasidiv-neegaliv-yaki-yihali-v-uman-posibnikam-zagrozhuje-vyaznycya_n112139 [in Ukrainian].

18. U Kyievi podaly na reiestratsiiu statut "Velosypednoi Tserkvy Ukrainy". (2020). [The court punished Hasidic illegal immigrants traveling to Uman, and the textbooks are threatened with imprisonment]. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/47812-u-kiyevi-podali-na-reyestracyiu-statut-velosipednoyi-cerkvi-ukrayini.html [in Ukrainian].

19. U Ternopoli khostel "peretvoryly" na monastyr, aby pratsiuvaty na vykhidnykh. (2020). [In Ternopil, the hostel was "turned" into a monastery to work on weekends]. URL: <https://realno.te.ua/novyny/u-ternopoli-khostel-peretvoryly-na-mo/> [in Ukrainian].

20. Ukaz Prezydenta Ukrainy « Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku "Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy». (2020). [Decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020"]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> [in Ukrainian].

21. Uriad posylyv obmezhenia, u t.ch. relihiinykh zakhodiv cherez spalakh COVID-19. (2020). [The Government has tightened restrictions, including religious events due to the outbreak of COVID-19]. URL: <https://news.church.ua/2020/10/16/uryad-posiliv-obmezhenyya-u-t-ch-religijnix-zaxodiv-cherez-spalax-covid-19/> [in Ukrainian].